

МІЖЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ В ПРОЦЕСІ РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ

Досліджено вплив міжетнічних протиріч на відносини центральної влади держави з територіями, а також роль етносів у регіоналізації сучасних держав. Розглядається взаємозв'язок етнічності та політики у суспільному житті за кордоном та в Україні.

Ключові слова: етнічні конфлікти, націоналізм, державний контроль, етнічні рухи, культурний аспект, міжетнічна ситуація, регіональна структура, етнополітична ситуація.

Исследовано влияние межэтнических противоречий на отношения центральной власти государства с территориями, а также роль этносов в регионализации современных государств. Рассматривается взаимосвязь этничности и политики в общественной жизни за рубежом и в Украине.

Ключевые слова: этнические конфликты, национализм, государственный контроль, этнические движения, культурный аспект, межэтническая ситуация, региональная структура, этнополитическая ситуация.

The influence of interethnic conflicts on relations state authority with local territories, and also the ethnos role in regionalization of current countries is investigated. The interdependence of ethnicity and policy in social life of foreign countries and in Ukraine are viewed.

Key words: ethnical conflicts, nationalism, government control, ethnical movements, cultural aspect, interethnic situation, regional structure, ethnical and political situation.

Постановка та актуальність проблеми. Останні десятиліття ХХ ст. заперечили донедавна поширене переконання про неминуче згладжування локальних та обцинних відмінностей, пройшовши під знаком майже повсюдного відродження етнічної свідомості та зростання етнічного націоналізму. Як наслідок, невід'ємною стороною політичного життя багатьох країн сучасного світу стали протиріччя і конфлікти між центром та периферією, між титульною нацією та національними меншинами.

Чимало дослідників сподівалися, що покласти край або хоча б послабити цю тенденцію зможе прийняття у першій половині 90-х років низки міжнародно-правових документів щодо статусу етнонаціональних меншин. Однак такого не сталося: частина проблем, які хвилюють етнонаціональні меншини, зокрема визнання і забезпечення їх групових (колективних) прав, залишилися невирішеними [5]. Актуальним і дискусійним також залишається проблема співвідношення етнічного чинника з процесами регіоналізації всередині держав, впливу цих явищ на державний суверенітет.

Стан наукового дослідження проблеми. У сучасному суспільствознавстві вивчення і теоретичне осмислення етнополітичної сфери, насамперед, пов'язується з працями Д. Белла, Н. Глейзера, Д. Мойніхена, Е. Сміта і багатьох інших західних вчених, що побачили світ на початку 70-х років минулого століття і були спробою пояснити процеси «етнічного відродження» або «етнічного ренесансу» [14]. Конфліктологічний напрям досліджень: виявлення причин та природи міжетнічних протиріч, пояснення наявних етнічних конфліктів, розробка механізмів їх розв'язання знайшло відображення у працях Т.Р. Гура, Г. Готліба, М. Тофт, М. Брауна, Д. Фірона, Д. Лейтіна, Д. Лейка та ін. [6].

Українська наука завдяки зусиллям О. Бикова, Є. Головахи, В. Євтуха, О. Майбороди, В. Ктигоренка, О. Картунова, І. Кураса, І. Кресіної, О. Маруховської, Л. Нагорної, В. Панібудьласки, М. Панчука, Г. Перепелиці, Ю. Рижмаренка, Л. Шкляра та багатьох інших також досягла помітних успіхів у вивченні цієї темати-

ки [11]. Втім, зв'язок етнічного фактору з процесами регіоналізації сучасних держав світу залишається малодослідженим.

Дана стаття має за мету проаналізувати роль етнічного чинника регіоналізації у дезінтеграційних процесах сучасних держав світу. **Завдання** статті: 1) розглянути взаємозв'язок етнічності та політики у суспільному житті за кордоном та в Україні; 2) дослідити вплив міжетнічних протиріч на відносини центру з регіонами.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день у світі існує більше 180-ти держав і лише не більше двадцяти з них є етнічно однорідними – тобто, у них національні меншини становлять менше 5 % населення. У більше 40 % держав світу проживає п'ять і більше національних меншин. Усього у світі налічується близько 8 тис. народів – великих та малих – і, теоретично, кожний з них може претендувати на незалежність. Таким чином, переважна більшість країн світу можуть стати ареною міжетнічних конфліктів [6].

Прикметно, що етнічні розмежування виявляють сьогодні надзвичайно високу конфліктогенність. Вони не тільки вступають у протиріччя з моделлю національно-державного будівництва, але й часто служать каталізатором конфронтації та насилля на ґрунті найрізноманітніших соціальних проблем. Протягом другої половини ХХ століття у світі було відзначено більше 300 етнічних конфліктів, які періодично переходили у стадію насилля. За оцінками ООН, внутрішньодержавні, у тому числі й етнічні конфлікти, забрали більше людського життя, ніж «класичні» війни.

Низка теорій по-різному пояснюють причини переходу подібних конфліктів у «гарячу» стадію, проте усі вони вважають етнічність «ключем» до розуміння природи виникнення подібного насилля. Майкл Браун, автор книги «Націоналізм та етнічний конфлікт» [23], вважає, що існує група факторів, відповідальних за початок подібних конфліктів. Серед них – слабкість держави, проблеми із забезпеченням внутрішньої безпеки, наявність дискримінаційних політичних інститутів, особливості етнічної географії даної країни (наприклад, окремі етнічні групи живуть, переважно, відокремлено), культура та економічна дискримінація тощо. Тобто Браун вважає наріжним камнем подібної війни нестачу демократії та лібералізму в суспільстві. Своєю чергою, Джеймс Фірон та Девід Лейтін, автори книги «Націоналізм, партизанська війна та війна», дійшли висновку, що детермінантою подібних конфліктів є економічні, а не політичні фактори [6].

Існує теорія (зокрема, її прихильником є Моніка Тофт), яка пояснює цю проблему територіальними причинами: держава та народи зовсім по-різному (раціонально та ірраціонально) ставляться до своєї території [27]. Для етносів територія часто є «святою» частиною їх національної ідентичності. Держави, своєю чергою, прагнуть до встановлення юридичного, економічного та військового контролю за територіями. У низці випадків ці інтереси вступають у протиріччя один з одним, і починається конфлікт.

Незалежно від того з якими чинниками ми будемо пов'язувати генезис етнічних конфліктів, вони так чи інакше відобразатимуться на процесах державотворення. Там, де з якихось причин не вдається створити незалежну національну державу, може починатись процес виокремлення внутрішньодержавних національно-територіальних утворень, які шукають своєї автономії. В якості типових прикладів можна навести Індію, Пакистан, Нігерію. Крайній приклад – Ефіопія, де саме етнічні групи, а не власне регіони були зроблені суб'єктами державного устрою: тобто регіон у цій системі взагалі є другорядним, він виникає після конституювання державоутворюючої етнічної групи, яка потім визначає «свою» територію. Крайнощів не уникла й Європа, де повне змішування регіональних та етнічних основ державного будівництва відбулося як у «спокійній» Бельгії, так і у післявоєнній Боснії та Герцоговині [19].

Етнічне піднесення у Західній Європі – явище і поготів знаменне, бо тут воно виникло на тлі максимального розвитку усіх тих процесів, з якими пов'язувались уявлення про відмирання «анахронічних» партикулярних форм соціальної спільності, успадкованих від доіндустріальної епохи. Формування єдиного культурного простору і патріотичної солідарності держав-націй стало в цілому безперечним фактом і досягненням, в якому мало хто може порівнятись з Заходом. Але остаточного розчинення власної ідентичності компактних меншин не відбулося.

Чималою мірою через те, що політиці асиміляції із найбільш ранніх її етапів протистояв спротив серед місцевої освіченої еліти, що неухильно зростав по мірі її успіхів. Становлення культурно-просвітницьких рухів за збереження і розвиток самобутності відноситься в Каталонії ще до ХVІІІ ст., у Бретані та Фрисландії – до початку ХІХ ст., на датських Фарерах – до середини ХІХ ст. тощо. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. практично скрізь став періодом переходу самосвідомості меншин у нову, політичну фазу утворення етнічних партій і розроблення власної національно-політичної доктрини. Хоча переважною її формою були автономістські ідеї, які поєднували загальнодержавну єдність з етнічним самоствердженням, вже тоді на ґрунті етнонаціоналізму виникли перші сепаратистські організації, такі, як Баскська націоналістична партія або Національна партія Бретані. Саме до демократичного права «раси» (тобто етносу) на незалежність апелював ще в 1897 р. засновник баскського націоналізму Сабіно Арана [12, с. 123]. Деякі рухи, приміром, фризський або фарерський, змогли ще у першій половині ХХ ст. домогтися значних поступок з боку урядів.

Те, що називають післявоєнним етнічним ренесансом, було не стільки новим явищем, що дисонував з попереднім розвитком, скільки різким стрибком у рамках тенденції, що давно наростала (одним з перших дослідників, який спробу-

вав дати характеристику цьому явищу і узагальнити його вплив на суспільні процеси, був англійський етнолог Е. Сміт [26]). Якісна зміна полягала у більш масовому характері та радикалізації рухів меншин. Бретань, Корсика, Фрисландія, Фарери, Південний Тіроль, Сардинія та інші «етнічні» області стали ареною виникнення нових партій і навіть таємних воєнізованих організацій, які виступали під гаслами відокремлення і створення власної державності. У 60-70-х роках ХХ ст. по країнам Західної Європи пройшла хвиля заворушень, терористичних актів, протестів проти «дискримінації», «гноблення» і «колоніалізму» з боку центра. Навіть традиційно більш помірковані рухи з подвійною енергією вимагали визнання прав своїх народів на територію, яку вони займали, її ресурси, використання і розвиток власної мови та культури, фактичну рівність, участь в управлінні країною, самоврядування і самовизначення. Навіть Велика Британія – зразок устоїв ліберально-громадянської культури – виявилась охопленою загальним поривом: у 1969 р. почалась затяжна конфронтація в Ольстері, помітно зміцніли Шотландська національна партія і партія Уельсу, і навіть в англійському Корнуелі, який має кельтське «коріння», сформувався автономістський рух.

Таким чином, приклад Західної Європи показав одну важливу рису етнічних процесів, на яку згодом звернув увагу В. Конор: досягнення навіть успішної етнічної інтеграції і асиміляції не завжди є незворотними [17].

У західній науці за останні десятиліття з'явилися чисельні та різнопланові теоретичні дослідження етнічного феномену. Двома головними полярними «школами» у його вивченні є так звані «примордіалізм» та «інструменталізм». Перший наполягає на одвічності етнічності, пов'язуючи її з антропологічними механізмами, що генетично успадковуються (соціобіологічна концепція П. Ван ден Берга) або інерцією багатовікових культурно-духовних традицій (теорія К. Гірца та ін.) [24, с. 3]. Згідно з другим підходом, етнічність, будучи чисто соціальним явищем, формується в процесі боротьби за матеріальні та інші ресурси. Інструменталістська теорія споріднена з абстрактним раціоналізмом в його неприйнятті ірраціональних сторін людської природи та суспільства. Вона не здатна пояснити ні емоційно-мобілізуєчу силу етнічності, ні фундаментальне значення, яке має для етнічної групи її культурне надбання, часто незалежно від матеріальної вигоди чи втрат від такої позиції для групи або її еліти. «Примордіалізм», своєю чергою, нехтує процесами внутрішнього розвитку етнічних спільнот і багатством соціально-історичного змісту цього процесу.

У подолання однобічності обох підходів цінний внесок зробили дослідження П. Браса [21], Д. Горовіца [22], Е. Сміта [15; 25]. Хоча формування етнічності та її політизація визначаються соціальними умовами, давне коріння етнічних зв'язків багато в чому зумовлює їхню висо-

ку життєстійкість та здатність зберігатись у рамках більш загальної національної свідомості.

Дана закономірність простежується й у сучасних українських реаліях. У процесі емпіричного аналізу, при визначенні основних етнічних маркерів, виявляються етнічні кордони між етнічними групами та різними культурними і соціальними характеристиками.

Характеризуючи динаміку просторово-територіальної ідентифікації представників українського етносу, О.Г. Стегній відзначає, що на початку процес етнічної самоідентифікації відбувається по лінії відмежування від інших національностей, а потім уже йде сама відмінність за належністю до етнотериторіальних, етнографічних груп [16]. «Особливо характерним є останнє для Західної України, – пише О.Г. Стегній. Спочатку уточнюється територіальна належність: «східняк» – «західняк». На наступному етапі конкретизації з'ясовується належність до етнографічної групи. Такий підхід цілком зрозумілий, коли мова йде про західних українців, оскільки саме там ще й у повсякденній свідомості збереглося віднесення людини до ряду етнографічних груп (бойки, гуцули, лемки). Останнє певним чином перетинається з віднесенням до територіальних груп українців: волинян (Північно-Західний регіон), галичан (Західний регіон), закарпатців, буковинців (Південно-Західний регіон). Якщо говорити про східних українців, то в них відсутня у свідомості віднесеність до етнографічних груп. Підтвердженням цьому є те, що в повсякденній свідомості і мові сьогодні не існує етнізмів, які б диференціювали східних українців на етнографічні або етнотериторіальні групи [16, с. 72].

На сьогоднішній день в умовах трансформації сучасного українського суспільства у взаємодії етнічних груп змінюються структурні позиції, системи цінностей та ідеології, а, відповідно, й співвідношення між етнічними кордонами та етнічними відмінностями [18, с. 38]. Нині прийнято поділяти Україну на шість історико-етнографічних зон: Полісся, Карпати, Поділля, Середня Наддніпрянина, Слобожанщина, Південь. Хоча слід зазначити, що між етнографічними районами України не існує чітких меж, тому такий поділ має досить умовний характер. Крім того, науково-технічний прогрес, масове поширення стандартизованих форм культури, а також процеси міжетнічної інтеграції згладжують етнографічні особливості окремих регіонів [9].

Найбільш яскраво серед українців етнічна самоідентифікація в регіональному розрізі простежується у Закарпатті. Якщо у середовищі більшості українських субетнічних груп зацікавленість особливостями свого походження і статусу в сучасній ієрархії українського етносу, як правило, переростала у бережливе ставлення до етнографічної спадщини груп і плекання самобутніх традицій і звичаїв, то у Закарпатті етнополітичний ренесанс дав поштовх лідерам русинської субетнічної групи до формування претензій на

свою окремішність від українського етносу й переконання у необхідності боротьби за визнання русинів щонайменше окремою національністю, а то й взагалі нацією [4, с. 12; 10].

На початку 1990-х рр. лідери «русинства» за підтримки національних меншин етнічно приналежних до суміжних держав організували у регіоні сепаратистський рух, який проголосив своєю політичною метою створення на базі Закарпаття незалежного від України квазі-державного утворення, аналога Придністровської республіки. Воно отримало назву «Пудкарпатська республіка» і в 1993 р. у Братиславі було створено його «тимчасовий провізорний уряд» [2, с. 72-73]. Втім розвиток цієї течії «занепадав у міру просування на Закарпаття різних політично-бізнесових кланів: через відсутність обґрунтованої економічної програми ідея відділення русинів остаточно загинула під колесами прагматичної політики» [1].

Специфіка міжетнічної ситуації на Заході України полягає в тому, що, паралельно з відродженням русинського руху, почався процес активної етнічної ідентифікації інших груп. Виникнення етносоціальної напруги можливе як наслідок дій певних політичних кіл Угорщини, які відкрито підтримують рух «політичного русинства». Деякі засоби масової інформації Угорщини перекручують стан міжетнічних відносин у Закарпатті, агітують за повернення Закарпаття до складу Угорщини [7].

Схожа ситуація склалася у Чернівецькій області. У період розпаду СРСР у румуномовному середовищі, насамперед серед лідерів румунської громади краю, відродилася дискусія ще в 1918 р. ідея самоврядної Буковини з правами національно-територіальної автономії [2, с. 73-74]. Особливе занепокоєння викликають дискусії у румунських ЗМІ, особливо під час виборчих кампаній, щодо існуючих кордонів між Україною та Румунією, а також претензії деяких націоналістичних громадсько-політичних організацій Румунії на всю територію Чернівецької області, де етнічне українське населення складає понад 70 % всіх мешканців.

Конфліктний потенціал приховується в специфіці етнополітичної ситуації Криму. Процес етнічної ідентифікації на півострові обумовлюють три головні етнічні компоненти, які становлять більшість його населення. Дані останнього перепису засвідчили, що кількість росіян становила 58,3 %, українців – 24,3 %, повернення кримських татар довело їх кількість з 1,9 % (1989 р.) до 12 % (2001 р.) [10].

Складне плетиво інтересів, що має етнічне забарвлення, пояснюється значною сегментованістю етнічного соціуму Криму. Росіяни болісно реагують на актуалізацію ідентичності українського етносу. Ось чому російський рух у Криму активно демонструє курс на формування громадянської свідомості у напрямку створення нової історичної спільноти – так званого кримського народу. Тобто, для характеристики етнічного

обличчя в Криму сепаратисти ввели в обіг штучно створений етнічний суб'єкт. При цьому наполегливо оберігається провідна місія росіян.

Напруженими є стосунки мусульман і православних. До початку масової репатріації татар до Криму (1990-і роки) на півострові абсолютно домінувало православне населення – росіяни та українці, а також представники інших напрямів християнства (німці, вірмени, італійці). Повернення татар змінило етноконфесійну ситуацію в Криму. Виникло протистояння, спричинене прагненням кримських татар поновити історичну справедливість на батьківщині.

Конфесійна складова процесу регіоналізації простежується й у загальнонаціональних масштабах. Найбільші християнські церкви України мають виразно регіональну специфіку – вплив УПЦ поширюється, головним чином, на Схід та Південь, УПЦ (КП) – на Київ та Центр, римо-, греко-католицької, автокефальної та протестантської церков – на Захід і, частково, на Центр. За словами М. Степико, «сучасний стан поділу українського православ'я є закономірним наслідком розірваності українських земель і української Церкви протягом історично тривалого часу» і «є гальмом (цілком закономірним) консолідації нації» [17].

Культурно-мовний аспект – ще один важливий індикатор просторово-територіального структурування українського суспільства. Якщо зважити на регіональний розподіл мовної орієнтації населення, то вималюються дві групи регіонів: україномовна (Галичина, Волинь, Київщина, Поділля, Буковина – Закарпаття, Чернігівщина – Полтавщина) та російськомовна (Крим, Донбас, промислові області, Причорномор'я). Різні групи політичної еліти активно використовують цей поділ у своїй боротьбі. Ситуація ускладнюється тим, що «мовна карта» активно розігрується і як засіб «прив'язки» України до Росії та регіонального розколу українського суспільства [8].

Отже, на підставі наведених прикладів можна зробити висновок про те, що у багатьох країнах поліетнічна регіональна структура держави справляє великий вплив на систему політико-територіальної організації. Фактор етноконфесійної гетерогенності відіграє важливу роль у регіоналізації сучасних держав світу і здатний, за певних умов, справляти вплив на дезінтеграційні процеси всередині країни. Розвиток «етнічної основи» у суспільстві можливий у різних варіантах, включаючи і «нульовий», за якого вона малопомітна. Усі ці варіанти у кожному конкретному випадку присутні у вигляді тенденцій, ті чи інші з яких беруть гору залежно від історичних обставин.

Зарубіжний досвід свідчить, що за екстремальних умов (погіршення економічного становища, воєнні дії, зростання безробіття тощо) у стосунках між представниками різних етнонаціональних груп суттєву роль відіграє «етнічна конкуренція», яка часто переростає в «етнічний антагонізм». Це може призводити до поглиблення напруженості у відносинах між етногрупами, ви-

кликати протистояння, яке здатне призводити до розпаду держави.

Характеризуючи етнополітичну ситуацію в Україні, слід зауважити, що вироблений і перевірений практикою досвід співіснування різних етносів у країні дозволяє говорити про його порівняну безконфліктність. Україні після розпаду Радянського Союзу, на відміну від деяких інших республік, вдалося уникнути кривавих конфліктів на етнічному чи конфесійному ґрунті. Хоча не слід ігнорувати можливість зростання в май-

бутньому міжетнічної напруги, оскільки чимало вітчизняних політиків схильні спекулювати на національному питанні, намагаючись підвищити свій рейтинг чи мобілізувати населення тих регіонів, де вони користуються найбільшою підтримкою для якихось політичних акцій. А це своєю чергою створює небезпеку для територіальної цілісності України, бо підживлює міжрегіональне протистояння та протистояння між центром та регіонами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко К., Яценко Д. Нова незалежність // Поступ. – № 174 (832), 15-21 листопада 2001 року.
2. Буркут І. Дискусії про регіональну автономію в сучасних Югославії та Україні: спроба порівняльного аналізу // Регіони Східної Європи: інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці, 18-19 вересня 2000 р.). – Чернівці, 2000. – С. 67-75.
3. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2001. – 542 с.
4. Євтух В.Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – К., 2004. – 243 с.
5. Картунов О. Нова чи оновлена концепція прав етнонаціональних меншин? // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=24&c=286>.
6. Кошмар 21 века. Этнические войны // Washington ProFile – 11 марта 2005 года – № 25(543) – <http://www.washprofile.org/ru/node/744>.
7. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С. 24-37.
8. Кривицька О. Полікультурний мегатренд сучасної України – <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=29&c=450>.
9. Лозко Г. Українське народознавство. – <http://etno.iatp.org.ua/lozko/r06.html>.
10. Майборода О. «Політичне русинство»: Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К., 1999. – 26 с.
11. Майборода О. Причини етноконфліктів та можливості їх запобігання // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6 (9). – С. 181-184.
12. Нарочницкая Е.А. Этнические конфликты и государство в западноевропейских демократиях // Актуальные проблемы Европы: Пробл.-темаг. сб. / РАН. ИНИОН. – М., 2000. – (Европа. XXI век). – 2000, № 3: Европейский союз на рубеже веков. – С. 118-153.
13. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Держкомстат, 2003. – 245 с.
14. Національно-політичні рухи та їхній вплив на державне управління. – К.: НІСД, 1998. – 81 с. – (Сер. «Стратегія політики і політичний аналіз»; Вип. 4).
15. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англійської. – К.: «К.І.С.», 2004. – 170 с.
16. Стегній О.Г. Динаміка просторово-територіальної самоідентифікації населення // Український соціум. – 2004. – № 2 (4). – С. 62-74.
17. Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 19-29.
18. Татаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5 (8). – С. 31-39.
19. Туровский Р.Ф. Баланс отношений «центр-регионы» как основа территориально-государственного строительства // Мировая экономика и международные отношения. – 2003, № 12; 2004, № 1 – <http://www.regionalistica.ru/library/rft19.php>.
20. Connor W. Ethnonationalism. Princeton, 1994. – 226 pp.
21. Ethnic groups and the state / Ed. by Brass P. London, 1985. – 341 pp.
22. Horowitz D. Ethnic groups in conflict. Berkeley, 1985. – 697 pp.
23. Nationalism and Ethnic Conflict, Revised Edition / Ed. by Michael E. Brown. The MIT Press. 2001. – 475 pp.
24. Petersen W. On the subnations of Western Europe // Ethnicity. Theory and experience / Ed. by Glazer N. Cambridge, 1975. – P.177-208.
25. Smith A. Nationalism and modernism. London etc., 1998. – 270 pp.
26. Smith A. The Ethnic Revival in Modern World. Cambridge, 1981. – 240 pp.
27. Toft M. The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and the Indivisibility of Territory. Princeton University Press, 2003. – 219 pp.

Рецензенти: Гетьманчук М.П. – доктор історичних наук, професор;
Турчин Я.Б. – кандидат політичних наук, доцент.